

כרך ס"ד
תשפ"ה

עורכים:
עמי איילון
גד גילבר

המזרח החדש

כתב עת ללימודי המזרח התיכון והאסלאם

2025

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א)
The Middle East & Islamic Studies Association of Israel (MEISAI)
الجمعية الاسرائيلية لدراسات الشرق الاوسط والاسلام

פרדס הוצאה לאור
ספרות עברית מתקדמת

ריאיון עם פרופסור מינה רוזן

מראיינים: עמי איילון וגד גילבר

תמלול: ענבל דבורה

הריאיון נערך ב־26 בפברואר 2025 בביתה של פרופ' רוזן בקיבוץ גבת

מינה רוזן היא פרופסור אמריטה בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת חיפה. עבודתה מתמקדת בחקר יהדות האימפריה העות'מאנית וארצות הבלקן, והיא נמנית עם גדולי ההיסטוריונים בעולם בתחומים אלה. היא עמדה בראש "המכון לחקר התפוצות" באוניברסיטת תל אביב והקימה את תוכנית אונאסיס ללימודים יווניים מודרניים באוניברסיטת חיפה.

פרופ' רוזן, ילידת ישראל (1947), גדלה בעפולה. היא למדה היסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת תל אביב. פרופ' דניאל קארפי ופרופ' שלמה סימנסון הנחו אותה בכתיבת עבודת הדוקטור שלה, בנושא "הקהילה היהודית בירושלים משלהי המאה ה־ט"ז עד שלהי המאה ה־י"ז". פרופ' רוזן לימדה בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת תל אביב מ־1973 ועד 1999, עת עברה כפרופסור מן המניין ללמד בחוג המקביל באוניברסיטת חיפה, ובו לימדה עד פרישתה לגמלאות ב־2016. פרופ' רוזן היא היסטוריונית פוּרָה מאוד. בספרים והמאמרים הרבים שכתבה וערכה היא העשירה באופן מפעים את ידיעתנו והבנתנו את תולדות קהילות היהודים בתקופה העות'מאנית וגם לאחריה. מקום מיוחד בעבודותיה תופסים מחקריה על יהודי איסטנבול ויהודי סלוניקי, ובהם בולטת תרומתה האדירה לאוספי המקורות על יהודי האימפריה. מפעל ייחודי שיזמה והובילה הוא צילום של שישים אלף מצבות של יהודי איסטנבול וקהילות אחרות באנטוליה מן השנים 1583–1990. אוסף דיגיטלי זה של מצבות יהודיות הוא הגדול מסוגו בעולם. כמו כן פעלה לצילום ארכיון יהודי סלוניקי וארכיונים של קהילות אחרות בארצות הבלקן, שנשמרו בדרך נס במלחמת העולם השנייה.

מחקריה של פרופ' רוזן חוללו שינויים בתפיסות ובהכללות רווחות על תולדות יהודי האימפריה העות'מאנית. על יסוד רצף נדיר בהיקפו של מקורות היא הראתה שהקהילה היהודית הגדולה באיסטנבול הטמיעה, למן המאה ה־17 ואילך, את ערכיה החברתיים, הרוחניים והאסתטיים של החברה המוסלמית שבקרבה חיה. מחקריה הניבו פירות רבים אחרים, והיריעה כאן קצרה מהצגתם. הריאיון להלן חושף מקצת מעושר עולמה המחקרי של מינה רוזן.

שלום לפרופסור מינה רוזן, ותודה רבה על נכונותך להיפגש עימנו ולהתראיין למזרח החדש. אנחנו רוצים לפתוח ברקע האישי-המקצועי שלך. האם היה משהו ברקע של המשפחה, בהיסטוריה שלה, בערכים שהמשפחה הנחילה לך, בלימודים בבית הספר, שעורר בך את הסקרנות ואת הרצון לעסוק בהיסטוריה בכלל ובהיסטוריה של המזרח התיכון, האסלאם, והאימפריה העות'מאנית בפרט?

המקום של הבית, העניין בהיסטוריה בכלל... בטח ובטח שיש לבית מקום. הסבא רבא שלי, סבא אברהם לנדר ז"ל, היה ציוני, משכיל ציוני. אני לא יודעת אם תרצו להכניס את זה לריאיון, אבל זה סיפור יפה איך הוא בעצם בא ממשפחה חרדית והגיע למשכילות וציונות. הם היו חוכרי יערות של אציל פולני באוקראינה, שהייתה אז רוסיה הצארית. הייתה משפחה יהודית נוספת בשם וַיִּץ, שהיו מנהלי האחווה של אותו אציל.

קשורים איכשהו לוויזמים?

כן, הוויזמים האלו ומשפחת הסבא רבא לנדר התחתנו אחד בשני, לדעתי כדי שהעסקים לא יצאו מהמשפחה. סיפור ההשכלה הוא מעניין: לאציל הזה, ששמו היה מלישיצקי, היה בן, והיה לו בית אחווה בכפר שקראו לו בורומל (היהודים קראו לכפר ברימלה). הוא החזיק מחנכים שהביא מוורשה כדי ללמד אותו. הבן הקטנצ'יק הזה לא רצה ללמוד, והמחנכים אמרו לו: "תשמע, מוכרחים להביא לו ילדים שיהיה בחברתם, קצת תחרות, קצת משחק". הוא אמר: "איפה נמצא פה ילדים שירצו ללמוד איתו?" אמרו לו: "מה עם הילדים של היהודים שלך?" אבל כנראה שסב סבי (אלעזר לנדר ז"ל) לא יכול היה לסרב וגם ברוך וַיִּץ ז"ל לא יכול היה לסרב. וכך קרה שהסבא רבא שלי והבן של וַיִּץ, חיים חייקל (שהיו גם בני דודים, כי כולם היו מחותנים שם) למדו יחד עם בנו של מלישיצקי. הם למדו דברים שילדים יהודים מהמעמד שלהם ומהסביבה שלהם לא שמעו עליהם: הם למדו שפות זרות, פולנית, גרמנית ורוסית; ספרות רוסית; גאוגרפיה; היסטוריה; מתמטיקה — לא דברים שילד יהודי למד. אתם יודעים, כאשר נותנים למישהו גישה לשפות אין לדעת מה הלומד יעשה עם שפות אלה.

השער נפתח.

בדיוק. התגלה להם כל עולם ההשכלה. הם התחילו לעבוד בכל מיני עבודות קטנות, ובכסף הקטן שהרוויחו הם קנו ספרים בהיחבא ממש, ונהפכו ציונים. יש בידי מכתב מ־1887 מן הסבא רבא אברהם, שעבד אז בבנק בדובנו, לבן הדוד חיים חייקל ויץ שהיה באותו זמן בוורשה, ובו הוא כותב ששמע על ספר חדש של סופרת אנגלייה בשם ג'ורג' אליוט (Eliot) שתורגם לגרמנית ושמו דניאל דרונדה (Deronda), העוסק "בתחיית עמנו". הסבא רבא ביקש שבן הדוד יקנה את הספר, יעטוף אותו בעטיפה חומה כדי שלא יראו איזה ספר זה וישלח אותו לדובנו. הדבר הזה, החינוך להשכלה, נמשך.

ואת הושפעת מכל זה?

אני ללא ספק הושפעתי. קודם כול, הייתה מסורת שכל הזמן סיפרו את הסיפורים האלה, בכל חג, בכל מפגש משפחתי. הסבא שלי, סבא דוד ז"ל, בנו של הסבא רבא

אברהם ז"ל, היה קונה כל ספר עברי שיצא, וחלק מהספרים האלה — אני לא יודעת אם את רובם — הוא הביא איתו כשהם עלו לארץ והתיישבו בעפולה.

מתי הם באו?

אבי בא ב-1933, אבל הם באו ב-1935. אחד מבני הדודים של אבי, שאותו הכרתי היטב, סיפר לי שבכל שבת אחרי הצהריים, סבא שלי והדוד שלו היו מושיבים את הילדים — אבי, אחיו הבכור שנרצח בשואה והבן דוד הזה, שלושה שגדלו באותו בית — והיו מטילים עליהם מטלה: פרק בתנ"ך, או שיר של זלמן שניאור, או משהו מהסוג הזה, והם היו נבחנים. לזה קוראים חינוך, ו"אוי ואבוי למי שלא ידע מה זה פִּילֶף או פִּשִּׁיל".

בית שמעודד השכלה כללית. ולמה דווקא היסטוריה?

למה היסטוריה? אני חושבת שכל השכלה היא היסטוריה.

אבל אסלאם, ערבים — זה לא?

זה בכלל לא היה הכיוון, הכיוון היה תחיית העם היהודי. לנושא של המזרח התיכון, ובעצם של הים התיכון, הגעתי בשלב הרבה יותר מאוחר. הערבים היו נושא שנדון בבית באופן פוליטי, לא תרבותי. היסטוריה יהודית הייתה הנושא.

מעבר לבית, היה בבית הספר מורה או דמות שהשפיעו עלייך?

בבית ספר היו לי כמה מורים שהיו באמת השראה גדולה, אבל לאו דווקא בכיוון שאתם חושבים עליו. אחד המורים שמאוד אהבתי, וגם היה אדם מאוד כריזמטי, היה מאיר עטיה ז"ל. מאיר עטיה היה ממשפחה מְסֻחָאית אבל המקור שלו בטבריה, מעולי מרוקו של אמצע המאה ה-19. הוא התעוור במלחמת השחרור, וידע בעל פה, אני לא יודעת איך, את כל הספרות העברית. הוא ידע בעל פה את ש"י עגנון ו... כל מה שאתם רוצים. את התנ"ך הוא ידע בעל פה. הוא היה מורה שלי לתנ"ך וספרות. הוא לא רק חקוק בזיכרוני, אני יכולה לשמוע את קולו אם אני עוצמת עיניים. למדתי ממנו שלכל מילה יש משמעות, אין מילים שנאמרו או נכתבו סתם, אין דבר כזה. הוא היה מורה שהטביע עליי חותם.

למדת היסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת חיפה, לתואר ראשון?

התחלתי ללמוד משפטים בירושלים. אבל עזבתי את זה, כי הבנתי שמה שאני רוצה ללמוד בעצם זה היסטוריה.

כך קרה גם לברנרד לואיס. הוא למד שנה אחת משפטים ואז החליט שעולם המשפטים משעמם ועבר להיסטוריה.

כן הוא סיפר לי... אני, דרך אגב, לא הצטערתי אף פעם על לימוד המשפטים. זה נתן לי כלים שלאחרים במקצוע שלנו אין. גם בפרק האדמיניסטרטיבי הקצר של חי האקדמיים, זה נתן לי המון.

אחרי זה המשכת לדוקטורט באוניברסיטת תל אביב. איך הגעת לנושא של ירושלים במאה ה-17?

למה הגעתי לירושלים במאה ה-17? אישה צעירה, היו לי שתי ילדות קטנטנות, ממש קטנטנות, וכבר אז הבנתי שאתה לא יכול לחקור היסטוריה של מקום, של חברה, בלי להיות שם, בלי להכיר, למרות מרחק של אלף שנה אפילו בינך ובין מה שאתה חוקר. אתה צריך לחוש את המקום, לחוש את האנשים, למרות שהם אינם אותם אנשים ואולי אפילו לא דומים לאנשים ההם...

גישה כזאת מגבילה אותך ללמוד רק אזורים קרובים לאזור מגוריך, או לעבור לארץ אחרת שבה אפשר להגיע אליהם. למשל, איסטנבול...

אפילו לאיסטנבול לא יכולתי להגיע. הייתה לי אז ילדה בת שלוש וחצי וילדה בת שנה. אבל לימים זה כבר התגלגל בדרכים אחרות. עברתי לתל אביב והתחלתי ללמוד את הלימודים הקוריקולריים הרגילים של תלמיד דוקטורט. ואז הופיע בחיי אדם בשם מאיר בניהו. הוא לא היה ממש היסטוריון אלא חוקר של שושלות רבנים. אתם מכירים את עבודתו?

היה קשור ליד בן-צבי.

נכון, הוא היה קשור גם תקופה מסוימת ליד בן-צבי, אבל הוא התקבל כחוקר, פרופסור, למכון לחקר התפוצות בתל אביב ואפילו לימד שם שנה אחת. הוא הציע לי נושא ואני הייתי מאוד תמימה בעניין הזה, ולא שאלתי את עצמי אם הוא מתאים בכלל להיות מדריך. הנושא שהציע לי היה בתולדות ארץ ישראל, ורק במבט לאחור הבנתי שכוונתו לא הייתה מחקר היסטורי אלא בעצם חקר שושלות חכמים. יש בהיסטוריה של עם ישראל סוגה ספרותית שעוסקת בשושלות חכמים: קונפורטי, סמפרי, החיד"א ועוד, ספרים מאוד ידועים. בניהו בעצם השתייך לסוגה הזאת. הוא גם כתב כמה חיבורים היסטוריים, לא הרבה, אבל בשושלות רבניות הוא היה מצוין, הוא ידע את הדברים האלה... הוא הציע לי לעסוק בכתב יד שעוד לא עסקו בו, שלדעתו הקביל לכמה יצירות ספרותיות שגם בהן לא עסקו, ואני קפצתי על המציאה. אבל הקשר הזה התפוצץ בינינו במהירות. מי שהיה אז ראש החוג לתולדות ישראל היה שלמה סימונסון ז"ל, שהיה גם רקטור...

בו זמנית?

כן, הוא היה... ידו בכול ויד כול בו. הוא היה ראש החוג ורקטור בעת ובעונה אחת. הדקאן באותה תקופה היה דניאל קארפי ז"ל, גם הוא מהחוג הזה. אני הרגשתי שזה לא ילך עם בניהו: הכיוון שלו פשוט לא היה הראש שלי. לא ידעתי מה לעשות והלכתי לאניטה שפירא. כשהגעתי לחוג היו בו שלושים ושניים אנשי סגל, ואחרי שקיבלו אותי היו שם שתי נשים, אניטה ואני. אני עוד לא לימדתי ואניטה כבר הייתה מרצה — לא מרצה בכירה, מרצה. אמרתי לה, "אני בבכיה", והיא אמרה, "לכי לדניאל קארפי. הוא המורה הכי טוב בעולם. הוא ייתן לך את הכול. הוא ייתן לך את כל עצמו". הלכתי לדניאל קארפי ואמרתי לו, "יש כתב יד כזה וכזה. זה לא הסתדר לי עם בניהו, ואני גם לא יודעת אם אני יכולה להמשיך לעבוד על כתב היד הזה, כי הוא זה שהציע לי אותו". הוא ענה, "את זה אפשר לפתור. אבל אני... אני אמנם רגיל שמנצלים אותי, אבל לא אקח את זה בלי שגם שלמה סימונסון יהיה מדריך, אני רוצה שנהיה ביחד. אנחנו לא ניתן לך ללכת לאיבוד, זה בטוח". הוא טלפן לסימונסון וסימונסון אמר "כן, כן, אנחנו... אנחנו נטפל בה". וזה מה שהיה.

איך הגעת לירושלים, ולנושא?

כתב היד הזה, של בניהו, היה קובץ של איגרות אנונימיות, כלומר שהורידו מהן את סימני הזיהוי. אבל היה ברור מכל מיני רמזים שהן נכתבו בין 1620 ל-1670, משהו כזה. היו שם איזה שלוש מאות איגרות, או מכתבים. רוב המכתבים היו מכתבים מוועד הקהילה בירושלים, והיו גם מכתבים אישיים.

מעין שאלות ותשובות?

לא. אלה היו ממש מכתבים. למשל, של הוועד המנהל של הקהילה, חלקם אל מה שנקרא "ראשי חברת ארץ ישראל בקושטא", וחלקם אל אנשים מסוימים באיסטנבול, גבירים ונכבדים בקהילות אחרות, במצרים, בצפון אפריקה ואפילו בבודפשט, בנושאים הנוגעים למצוקות של הקהילה, ונושאים כספיים.

האם הקהילה הזו הייתה ברובה ספרדית באותה תקופה?

כן, אבל הייתה בה קבוצה נכבדה מאוד של דוברי ערבית. כלומר מוסתערבים ומוגורבים. המוסתערבים היו מכפרים בסביבות ירושלים. הם היו מקומיים, שהתחברו עם המוגרבים שהגיעו מצפון אפריקה.

הם כותבים לקהילה היהודית באיסטנבול? באיזו שפה?

בעברית, בעברית צחה. יש גם קבוצה של איגרות שעוסקות באיסוף כסף כדי לפדות שבויים. הייתה תעשייה שלמה בכל רחבי הים התיכון של פדיון שבויים, לא רק של יהודים. אני כתבתי על זה ספר קטן: *The Mediterranean in the Seventeenth Century: Captives, Pirates, and Ransomers at the Juncture Between Religion, Politics and Society* (Palermo: Quaderni—Mediterranea—ricerche storiche, 2016). היו שם בנקאים וסוחרים, יהודים ולא יהודים, והם גם שיתפו פעולה ביניהם. אני לא יודעת אם התעשייה הזאת לא הפריחה את השוד הימי...

אבל זה לא רק האיגרות. עמד לרשותי גם ספר קטן שנכתב על ידי אדם אנונימי שלא חתם עליו, שיש לו חשיבות עצומה. זהו החיבור הראשון שאני מכירה מהתקופה העות'מאנית, של יהודי שכותב על הקהילה שלו בתוך הקונטקסט של מה שקורה מסביב. מדובר בתקופה של מֶחְמַד אֶבֶן פְּרוּח' שהיה מושל הסנג'ק של ירושלים (1624–1626). חיברתי את זה עם האיגרות, ובמקביל מצאתי גם כרוניקות של המסדר הפרנציסקני בדיוק על אותה תקופה. ואז התברר לי שבעצם יש חור גדול בידע שלי: איידיעת תורכית וערבית. הערבית שלי אף פעם לא הגיעה למשהו שאפשר לכתוב עליו הביתה; אבל תורכית למדתי ברצינות.

בתקופה ההיא? לצורך הדוקטורט?

לא, זה כבר היה אחרי הדוקטורט.

כלומר, התורכית לא שימשה אותך בדוקטורט עצמו.

לא, היא שימשה אותי רק כדי להבין ביטויים ספציפיים; היו באיגרות המון ביטויים בתורכית שחיפשתי במילון, אבל כבר אז הבנתי שיש לי חור גדול בדוקטורט. לצערי לא עודדו אותי אז ללמוד את השפה. אבל אולי הם עשו נכון, כי אילו דרשו זאת אני יודעת מתי הייתי מסיימת את הדוקטורט.

זאת כניסה טובה לשאלה הבאה שלנו: כתבת ועסקת בנושאים נוספים, אבל לפי התרשמותנו קו פרשת המים הגדול הוא כמובן המחקר הראשון הגדול שלך על יהודי איסטנבול, המחקר על כתובות הקברים. יש פה קפיצה גדולה בזמן: הסיפור של מחקר המצבות הגיע הרבה שנים אחרי סוף הדוקטורט. איך הגעת למחקר הזה?

זה לא כל כך הרבה שנים. את הדוקטורט גמרתי ב־1976, ולאיסטנבול... נכון, אתם צודקים, חלפו עשר שנים שביניהן עבדתי בארכיונים של מרסיי, פריז ולונדון, על המסחר בלבנט. יום אחד פגשתי את ברנרד לואיס ז"ל באוניברסיטת תל אביב — הוא היה בא לארץ בכל קיץ. ישבנו, שתינו קפה, והוא שאל אותי מה אני עושה וסיפרתי לו. הוא קבע איתי פגישה לשבוע שאחרי זה וחקר אותי חקירה ממש, לפי מסורת האינטליג'נס הבריטי, על מה שאני עושה. כמובן שכבר הכרתי את העבודות שלו, וכבר למדתי תורכית... אגב, לימודי התורכית שלי היו, נאמר, די מוזרים: קודם למדתי

עם אח בבית חולים בעפולה שהיה עולה חדש מתורכיה, אדם מאוד משכיל. הוא היה בא אליי הביתה פעמיים בשבוע. אחר כך למדתי אצל קלרה גודמן באוניברסיטת תל אביב, שלימדה אותי את יסודות השפה. היה לי ידע מאוד בסיסי, וישבתי עם מיכאל וינטר ז"ל, עם דרור זאבי ועם אהוד טולידאנו וקראנו טקסטים. אחר כך נסעתי לפרינסטון, ושם זה היה באמת הרבה יותר אינטנסיבי, עם ג'מאל כאפאדאר (Kafadar).

נחזור לברנרד לואיס ולמצבות.

יום אחד הוא טילפן אליי מפרינסטון ואמר לי: "יש איזו חבורה של יהודים באיסטנבול שרוצים לעשות חגיגות לכבוד 1992, 500 שנה ל... הם קראו לזה 'גירוש ספרד' בהתחלה, עד שאמרתי להם שזה לא הגיוני לעשות חגיגות לכבוד 'גירוש', והם החליפו את הכותרת ל'התיישבות יהודי ספרד באימפריה העות'מאנית'". בקיצור, לואיס אמר לי, "הם רוצים לעשות אירוע כלשהו וביקשו ממני להיות יועץ אקדמי. אמרתי להם שלדעתי הם צריכים לעשות משהו חוץ מחגיגות וטקסים שמיועדים ליחסי ציבור, משהו שיישאר לדורות הבאים, והצעתי להם לתעד את השרידים שלהם". השרידים שלהם כללו את בתי העלמין העתיקים — שאין לדעתי משהו יותר יפה מזה בכל העולם היהודי — והארכיון שלהם, שאנחנו בכלל לא הכרנו אותו. "אני מציע שתיסעי לשם ותראי מה אפשר לעשות שם". הוא התמנה אז לראש ה־Annenberg Institute ונתן לי סכום כסף שהקציב לזה. הקהילה שילמה את כל ההוצאות שלי שם. נסעתי לחודשיים, ראיתי מה יש שם וכתבתי לו דין וחשבון. כתבתי שאני חושבת שבשנתיים של ישיבה שם אפשר יהיה לעשות את זה, והוא אמר "טוב".

ומה עוד ראית שם שראוי לתייעוד?

עשיתי עוד משהו, וזה נס שעשיתי את זה. באותו זמן, החכם-פאשיליק (hahambaşılık — לשכת החכם-פאשי) שכנה בבית מהמאה ה-19 שהיה בעבר שיין לאיזה סוחר איטלקי גדול, בכל אופן, אחד מהסוחרים הלבנטיניים הגדולים, ושם בתוכו היה החכם-ח'אנה. זה היה בניין פנטסטי, יפהפה, אבל כולו היה מכוסה בלשלת של יונים. ועם זאת, אפשר היה לראות את השרידים של מה שהיה פעם ממש ארמון. הוא היה מלא ספרים, כתבי יד וקלסרים, מעין רגיסטרים, של פרוטוקולים של בית הדין הרבני. התחלתי למיין אותם, ואז בא אליי אחד הרבנים הצעירים, שלימים היה החכם-באשי באיסטנבול, אדם מקסים בשם חכם חליבה — הלואי והרבנים שלנו בארץ פה היו כאלה. הוא נפטר לפני שבועות אחדים. הוא אמר לי: "אני רוצה לתת לך משהו, תעשי בזה מה שאת מבינה, אבל אל תזכירי את שמי. אני לא יודע מה יקרה לזה, אבל כדאי שיהיה העתק אצלך, אז אני אהיה יותר שקט". הוא נתן לי ערמה של ספרי פרוטוקולים של בית הדין הרבני, שהעתיק ביותר ביניהם מתחיל ב-1833.

עד מתי, פחות או יותר?

את האחרון מצאתי באיזו גניזה, לא משהו שהוא נתן לי, אבל הם נגמרים פחות או יותר בהקמת הרפובליקה. צילמתי אותם, הבאתי אותם ופענחתי אותם, וכתבתי בהתבסס עליהם דברים יפים מאוד (לדעתי הצנועה). זה עולם ומלואו. אפשר לעשות בהם אותה עבודה שעושים זה שנים עם הסג'לים, אותה עבודה בדיוק.

זאת המקבילה היהודית שלהם?

לא רק המקבילה אלא גם מבחינת הדיפלומטיקה. כשמשווים ביניהם זה ממש אותו דבר.

מישהו עשה פעם השוואה?

אני לא חושבת, אבל צריך לעשות את זה. הדרך שבה הם מציגים את הדברים ובאיזה עניינים הם עוסקים, זה דומה מאוד. יש עוד השפעה, בצורת כתב היד: כתב היד ממש דומה לערבית.

חצי קולמוס?

לא רק חצי קולמוס. החצי קולמוס שלהם דומה לערבית, ובמקומות אחרים החצי קולמוס נראה אחרת. אבל הבה נחזור לבתי עלמין. בתי העלמין למעשה לא היו רעיון של לואיס, אלא של אדם אחר. הוא לא הציג אותו בפניי אבל אמר לי, "זה לא רעיון שלי, אלא רעיון של מלומד תורכי שהוא אספן אמנות. הוא התמחה בפילוסופיה של המזרח הרחוק, בהינדואיזם ודברים דומים, והוא חבר נפש שלי... הוא לקח אותי לבתי העלמין ואמר לי 'תראה, זה כל כך יפה, אין דברים כאלה בכל העולם', והוא אחד שידע".

מה היה שמו?

שמו היה נורי ארלסוז (Nuri Arlasız). מאוחר יותר פגשתי אותו באקראי, הוא כבר היה בן שמונים וחמש או משהו כזה. רק לפני חודשיים או שלושה נודע לי שהוא היה דונמה (dönme — איש הכת השבתאית). הוא היה פשוט בן אדם מדהים. פגשתי אותו באופן מוזר: נתתי הרצאה באיסטנבול על הנושא הזה, ואמרתי בשביל הגילוי הנאות שזה לא היה רעיון שלי וגם לא של לואיס, אלא של אדם שלא פגשתי מעודי ושמו נורי ארלסוז.

והוא היה באולם?

עומד ברנש, ממש גרוגרת דרכי צדוק, לבוש בחליפה בצבע תכלת שלושה חלקים, עם פפיון כחול ונקודות כורדו — אני לא יכולה לשכוח את זה — ואומר לי: "אני נורי

ארלסיד". הוא נפגש איתי אחר כך. ישבנו איזה ארבע שעות, והוא סיפר לי על חייו. טיפוס שלא מהעולם הזה. היו לו אוספים מדהימים של אמנות עות'מאנית וכתבי יד, והוא נתן את הכול לטופֶּקֶאפִּי. "בלאש", בחינם.

וכל זה היה כבר אחרי שעבדת כמה שנים...

כן. גם על בתי העלמין וגם על כתבי היד. לא פגשתי אותו עד אז.

אנחנו רוצים לשאול על השגרה של צילום בבתי עלמין. איך מצלמים שישים אלף מצבות?

זה היה באמת אתגר עצום. אני צריכה להודות לסימונסון. כשבאתי ואמרתי לו: "תראה, ברנרד לואיס הציע לי כך וכך, אני צריכה חופשה ללא תשלום", הוא אמר "יש לך". הוא היה מאוד-מאוד קואופרטיבי.

היית אז מרצה בכירה?

איפה, איפה? ! הייתי מרצה. הוא אמר לי, "תשמעי, אני רק יכול לתת לך עצה אחת: תחשבי טוב איך את הולכת לעשות את זה, אחרת תהיה לך סתם ערמה של תמונות". זה מה שהדליק לי את האור בקומה העליונה. הדבר הראשון שעשיתי בכל בית עלמין, ומזה התחלתי גם באיסטנבול, היה לשכור קרטוגרף שימפה את בית העלמין ויחלק אותו לחלקות, שבאופן כמעט שרירותי קבעתי את ממדיהן ל-25 על 25 מטר, ומספרתי אותן. שכרתי פועלים, ניקינו את המצבות ומספרנו אותן, ויצרנו לכל מצבה כרטיס. באיסטנבול צילמתי עשרים ושתיים אלף מצבות קריאות, שזה חלק קטן מן הקבורה שהתרחשה שם לאורך הדורות. בסך הכול בכל תורכיה צילמתי קרוב לשישים אלף מצבות.

רק יהודים קבורים במקום הזה? או שגם דונמה קבורים בבתי קברות של יהודים?

לא, לדונמה באיסטנבול יש בית קברות משלהם שקוראים לו Bülbüldere, ושם היה להם מסגד משלהם, אֶמָאם משלהם, וברובע שיֶשְׁלִי היה להם בית ספר תיכון משלהם, Şişli Terakki, שכל הוועד המנהל שלו היה דונמה והוא נחשב לאחד מבתי הספר הטובים ביותר בתורכיה. לא רק דונמה למדו שם.

נחזור לחלוקה שלך. אנחנו יודעים שהתחלת הקהילה היהודית היא סביב המאה ה-16...

לא, היהודים היו שם גם בתקופה הביזנטית. בית העלמין הראשון שאנחנו יודעים עליו מהכתובים... בעצם היו שניים. אחד היה בשער ב־Edirne Kapi, או Kapı Egri,

השער היותר קטן. הוא היה בית עלמין מהתקופה הביזנטית ולא נשאר ממנו כלום. היו כמה מצבות די מאוחרות, מהמאה ה-17, והעבירו אותן לבית הקברות המודרני ב-Etiler. כיום אין שם כלום, אנחנו רק יודעים שזה היה המקום. היה גם בית עלמין במה שהיום הוא רובע Kasimpaşa. אנחנו יודעים עליו מהכתובים העות'מאניים אבל הוא נמחק, כי השכונה של הימאים ובוני האוניות העות'מאניים בלעה אותו.

כשאת אומרת "בלעה אותו" ... בנו עליו?

כן, כן. בשנת 1583 או משהו כזה. יש לנו עוד מלפני 1583 תלונות של יהודים על כך שגונבים להם, משחיתים להם את המצבות ב-Kasimpaşa. ב-1583 נתנו להם את החלקה ב-Hasköy כדי לפתור את הבעיה. שם אנחנו מדברים על עדות: בית העלמין חולק לשני חלקים, חלק קיבלו הקראים וחלק הרבניים. מעבר לזה בתוך שתי הקבוצות האלה כולם קבורים יחד. יש שם למשל שם משפחה "אשכנזי"; "אשכנזי" זאת אומרת שהוא ממוצא אשכנזי. ודוגמאות נוספות: שם המשפחה "גרגי", שמורה כי מוצא המשפחה רומאניוטי, מן היהודים הביזאנטים, או שם המשפחה "פראנסיס" המורה כי מוצא המשפחה בדרום צרפת. הם קבורים יחד, אבל הקראים קבורים לחוד. בין הקראים ובין הרבניים יש נישאן, אבן זיכרון — מתקופתו של מִחְמוּד השני (1808–1839), כלומר די מאוחרת, מאחד הסכסוכים האחרונים שלהם על הגבול בין שתי החלקות. אם תיכנסו לאתר האינטרנט שהקמנו, יש שם תמונה של הנישאן, עם הכתובת. אחר כך הלכתי עם צלמים וצילמנו כל מצבה. היום היו עושים את זה עם הטלפון החכם, אבל אז זה היה אחרת לגמרי. הלכנו מצוידים במצלמה.

כמה מצבות מצלמים ביום עבודה?

כל העבודה בתורכיה ארכה שנתיים. ב-Hasköy העבודה לקחה שמונה חודשים. רק הצילום. כמה עשרות מצבות ביום.

את מגיעה למצבה כשהיא כבר נקייה ומוכנה לצילום, ואז את מצלמת ועוברת למצבה הבאה, או שיש גם ...

עבדתי בתקופות מסוימות עם 25 פועלים. זאת אומרת שזה היה מבצע לוגיסטי מסובך. בערי השדה הקטנות זאת לא הייתה בעיה כל כך גדולה. אבל באיסטנבול ובאיזמיר זאת הייתה ...

איזה עוד ערי שדה?

יש ערים קטנות שפה ושם מצאנו. הכי מזרחית, אם אני זוכרת טוב, הייתה קיליס (Kilis), שם מצאנו רק את שרידי בית הכנסת, ששופץ בינתיים. אבל היה מעניין לנסוע לשם להכיר את הקהילות האלה, זה היה פנטסטי.

ומה קורה עם אוסף הצילומים כולו?

הוא מצוי באינטרנט. כעת אני עושה מאמץ לשדרג את הצילומים. כרגע אם אתה רוצה לקחת תמונה ולהשתמש בה למחקר, איכות הצילומים איננה מספקת. אנחנו בעיצומו של תהליך סריקה מחדש של הצילומים כדי שיוכלו לשמש את קהל החוקרים והמתעניינים באופן ישיר וללא תיווך של האתר.

וזה תחת הגג של...?

מרכז גולדשטיין-גורן לחקר התפוצות באוניברסיטת תל אביב.

ספרי לנו מעט מה למדת מהממצאים של המצבות, שאף מקור אחר לא היה יכול לתת לך — לא פנקסים, לא מכתבים, לא זיכרונות, אלא רק הכיתוב על המצבות.

יש כמה דברים. אחד מהם הינו שהנצח נמשך רק שני דורות. תשכחו מהנצח, אחרי הנכדים שלכם לא בטוח שמישהו יזכור אתכם. זאת מחשבה שלא עלתה בדעתי לפני שבאתי לשם: אין דבר כזה נצח, זה פשוט נגמר.

אבל יש משפחות עם אילן יוחסין נמשך. קחי את השבטים הגדולים בארץ, למשל הריבלינים, ההורוביצים וכיוצא באלה — זה רץ כמה דורות אחורה. זה יוצא דופן?

הדברים האלה מאוד יוצאי דופן. האמת היא שאם אתה עשיר ואם אתה מלומד — ואתה צריך שיהיו לך כמה מלומדים במשפחה בשביל זה — אז יש לך סיכוי של קצת יותר משני דורות; יספרו עליך, יכתבו עליך. זאת מסקנה ראשונה. מסקנה שנייה, לכל הפחות בחברה הזאת שאני מסתכלת עליה — וזה דבר שאתה לא יכול ללמוד אותו משום מקור אחר, כפי שאמרתם — ההשקעה הכספית והרוחנית בהנצחה קשורה בגיל של הנפטר. ילדים וזקנים, כלומר, ילדים קטנים מאוד וזקנים ישישים, בהם משקיעים הכי פחות. ההשקעה הכי גדולה בהנצחה היא באנשים באמצע החיים, שיש להם עוד בן זוג שמתאבל עליהם וילדים שעוד זקוקים להם. כאן ההשקעה הכי גדולה. זה גם תלוי כמובן במעמד החברתי. אבל לגבי השאלה מתי משקיעים הכי הרבה, התשובה היא באמצע החיים, כשהכי זקוקים לך.

אלה תובנות אוניברסליות, לא כן? האם יש בזה משהו יהודי?

לא, זה אוניברסלי לדעתי.

כלומר, את לומדת פה על טבע האדם, אבל לא בהכרח על טבע הקהילה היהודית בתורכיה.

זה לדעתי אוניברסלי אבל לא ראיתי את זה במחקרים לפני כן. זה היה חידוש חשוב. יש עוד דבר שתפס אותי: יש לי רגישות גדולה ליופי. המצבות שם פשוט יפהפיות.

מבחינה אסתטית?

כן. דרך אגב, גם זה חידוש שהוא לדעתי אוניברסלי. המצבות מתחילות להיות מושקעות מבחינה אסתטית באופן שאי אפשר להתעלם ממנו בתחילת המאה ה-18, בשליש הראשון שלה, הן מבחינת סוג האבן והן מבחינת ההשקעה בקישוט. וגם ההשקעה בשירה: יש שירים על המצבות. תקופת הזוהר של הקהילה היא המאה ה-16 ואז המצבות פשוטות מאוד. אבל ככל שהקהילה הולכת ויורדת, מבחינה כלכלית ומבחינת מעמדה הפוליטי באימפריה העות'מאנית, המצבות הולכות ונהפכות יותר ויותר מפוארות. זה נותן לך איזשהו קשר ל-Northcote Parkinson (מנסח "חוק פרקינסון"), שהראה שככל שמוסד הולך ומתנוון הוא מגיע לשיא התפתחותו מבחינת ההשקעה בנראות שלו. זה מאוד בולט. ואחר כך, נאמר במאה ה-19, הכול מידרדר, וכל השקעה שאתה מחפש תמצא אותה בבית העלמין האיטלקי, שבו קבורים יהודים.

קוראים לו האיטלקי כי קבורים בו גם נוצרים?

לא, זה קשור לפרק בהיסטוריה של יהודי איסטנבול. אתם יודעים שבאירוע חיסול הֶיֶנִיצ'רים ב-1826 חוסלה בעצם קבוצה שלמה של גבירים יהודים שהיו קשורים איתם. זה לא היה מתוך אנטישמיות ולא משום סיבה שקשורה ספציפית ביהודים; הסולטאן רצה את הכסף שלהם. כל גביר כזה שהורידו לו את הראש, כל רכושו עבר לאוצר המדינה, זה היה העניין. ומאחר שאין ריק בטבע, המקום שלהם נתפס קודם כול על ידי נוצרים, על ידי בנקאים נוצרים, ושנית על ידי יהודים שהיו בעלי נתינות זרה. יהודי עם נתינות זרה לא היה צריך לפחד מקיפוד ראשו. הם היו קודם נתינים של כל מיני נסיכויות איטלקיות ואחרי 1860 של איטליה המאוחדת. באמצע המאה ה-19, קרוב ל-1860, נתנו לכל העדות הנוצריות שטחים ב-Siğli לבנות בתי חולים ובתי עלמין, וגם ליהודים נתנו שם מקום לבית עלמין. זהו בית העלמין האיטלקי. קוראים לו "האיטלקי", אבל למעשה זהו בית העלמין של היהודים האיסטנבולים שהיו נתינים של מדינות זרות. הרבה מהאנשים שקבורים שם היו אכן נתינים של איטליה, אבל נקברו שם גם יהודים שהיו נתינים של אוסטרו-הונגריה, פרוסיה, ועוד. דרך אגב, המקבץ הזה של בתי העלמין של העדות הלא מוסלמיות הוא מקום מרתק.

אנחנו מדברים על בתי עלמין בלי שום תחושה של מֶקְבְּרִיּוֹת...

לא, בית עלמין הוא פשוט מראה של החיים. אתה רואה שם באמת דברים פנטסטיים. בבית עלמין אחד בעיר השדה ברגמה (Bergama) — היום זאת עיר די גדולה אבל עיר שדה, מין עפולה או חדרה... לא תואר לה ולא הדר — מצאתי על מצבה לזכרה

של אישה ואם, ויה אסתר אשת דוד רפאל, שנפטרה בשנת 1925: "רדנה רדנה דמעות כמים, נלאו הרופאים כמה סמים ואין, הבעל בכה וקטנים עדיין, אסרו לה בנחשתיים".

נשמע כמו יהודה הלוי...

לא, לא, זה שיר מקורי שנכתב בפרובינציה התורכית. שערותיי סומרות למקראו עד היום, זה פשוט נפלא. או שאתה מוצא שם: "כאן קבור קבורת חמור, פלוני אלמוני אבי השש". זאת תעלומה — מדוע "קבורת חמור"? הוא כנראה התאבד. הוא אשר אמרתי, בית העלמין הוא מראה של החיים.

שאלה לגבי פנקסי הקהילות מהמאות 19-20. אלה באמת אוצר בלום. מה מקומם בתוך מכלול המקורות שאת עובדת איתם על ההיסטוריה של הקהילות?

יחסית למצבות הם מאוחרים. חלקם הגדול כבר מתעד תקופה שבה נכנסת מערכת המשפט הממלכתית העות'מאנית יותר ויותר לפעולה, ויהודים פונים יותר ויותר למערכות האלה. נשארים כמה נושאים בתוך הקהילה: דיני משפחה וירושה, וכל מה שקשור בנכסים וזכויות על נכסים ועל פוטנציאל רכושי; כלומר לא רק סכסוכים על האם הבית הזה או החנות הזו היא שלי או שלך, אלא האם הזכות להפעיל, למשל, קצבייה ברחוב פלוני אלמוני היא שלי או שהיא ניתנת לוויכוח מסיבה כזו או אחרת. באחד הספרים האחרונים שלי, *A Journey Through Civilizations: Chapters in the History of Istanbul Jewry, 1453-1923* (Turnhout: Brepols Publishers, 2015), יש כמה פרקים גדולים מאוד על הנושאים האלה שמבוססים על הפנקסים. אבל הדברים היפים ביותר שאתה יכול לדוג שם זאת ההיסטוריה של האיגודים המקצועיים, של הגילדות היהודיות, ולראות את המקבילות, כמה הן בעצם העתק של הגילדה המוסלמית. זאת מיקרו-היסטוריה, ואותי זה ריתק. אחד הדברים האחרונים שעשיתי היה לקחת קבוצה של כמה מאות סכסוכים משפטיים בין אנשים על שכירות, פינוי שכירות, דמי שכירות, דברים מהסוג הזה. למשל, פלוני גר בבית שלי כך וכך שנים ושילם כך וכך; הוא כבר לא משלם כך וכך חודשים ואני רוצה שהוא יצא ויפצה אותי, וכן הלאה. בכל המקומות האלה נמצאת גם הכתובת, ומתוך המחלוקת האלה, על פי הכתובות העתיקות מולבשות על המפות העכשוויות הכנתי מפה של תת-השכונות ב-Hasköy — לדוגמה, השכונה שקוראים לה קלעג'י בהצ'ה (Kalaycı bahçe), כלומר גנו של איש המצודה (אדון המצודה) — מהי השכונה הזאת, היכן גבולותיה וכדומה. כל זה לכאורה לא חשוב מאוד, אבל בעיניי זה נהדר. אנחנו יכולים לשחזר איזה מעמד חברתי גר באיזה אזור ולהבין מדוע בחר בכך, העליות והירידות במחירי שכר הדירה על פי אזורים, סוגי הבתים בכל אזור וכולי. נהניתי מזה מאוד.

אנחנו זוכרים את המאמר שלך על גילדת הקצבים היהודים...

כן, הגילדה של הקצבים היא אולי הכי מעניינת בעולם. היא הכי מעניינת לא רק באיסטנבול אלא גם בסלוניקי, ובקהילות היהודיות של מזרח אירופה. זה נושא שחוצה את כל הפזורה היהודית, סיפור הקצבייה.

זה היה המצרך הכי יקר, הכי מבוקש.

נכון, אני חושבת שהחידוש הכי גדול שלי במאמר הזה על הקצבים הוא הרעיון שמחירה של השחיטה הכשרה הביא לשינויים מפליגים בחברה היהודית... אני לא יודעת אם זה נתפס כל כך, גם התווכחו איתי, וכשפרסמתי את זה בעברית ניסו להוריד אותי מהרעיון. המס על הבשר הכשר היה מס עקיף שנגבה ישירות על ידי הקצבים והועבר לקהילה. במשך הזמן עלה מאוד המס הזה לעומת המיסים הישירים על רכוש והכנסה, שהייתה להם תקרה. התוצאה הייתה שהעניים שילמו מיסים מן הגרוש הראשון שהרוויחו כאשר צרכו מזון כשר, והעשירים שילמו מיסים ישירים רק עד גבול מסוים, ללא קשר אם הרוויחו מאה אלף או מיליון. זה עורר התמרמרות רבה. לדעתי, החסידות במזרח אירופה קמה על העניין הזה של המס העקיף על הבשר. לאנשים לא היה כסף לשלם בעד בשר כשר מפני שהיה עליו מס ערך מוסף, והעניים אמרו: אנחנו נעשה לנו שחיטה משלנו שלא צריך לשלם בעדה, ונסביר למה היא יותר טובה משחיטה של אחרים, כי לנו יש חֶלֶף, סכין ממורט, שלאחרים אין. לקהילות מזרח אירופה לא הייתה ברירה אלא לקבל את החסידות לתוכן, כי אחרת הן לא יכלו להמשיך להתקיים. בקהילות הספרדיות, היכן שלא קמה תנועה דתית-חברתית כזאת, הפערים החברתיים הביאו לכך שבאמת הפסיקו לאכול בשר כשר.

האם יש תלמידים שממשיכים את עבודותיך על בתי העלמין ועל הפנקסים?

היום אני עוסקת במשהו אחר שארchiב עליו את הדיבור אחר כך. לשאלתכם, היה המשך. ד"ר רות למדן ממשיכה לעסוק בזה, ולאחרונה פרסמה מאמר גדול מאוד בספונות, כמאה ועשרים עמודים שלדעתי יכול להיות גם ספר, על זקנה וזקנות על יסוד החומרים האלה. היא הייתה תלמידה שלי. תלמיד אחר שלי, ד"ר צבי קרן ז"ל, פרסם מאמרים וספרים על יהדות בולגריה בתקופה העות'מאנית, מבוססים על סקר בתי העלמין בבולגריה שעשה בהדרכתו. ד"ר אהרן ברנשטיין כתב עבודת דוקטור מבריקה על בית העלמין העתיק של צפת כמראה של החברה בעיר במאה ה-19. אני בטוחה שהאוסף הדיגיטלי ימשוך עוד תלמידים בעתיד. לא אני אדריך אותם כנראה, אבל לא עלינו המלאכה לגמור.

כמה אנשים חוקרים היום את ההיסטוריה של היהדות העות'מאנית?

מעטים. זה משהו שקרה למדעי הרוח בכלל, ולא רק בארץ. זה יחזור, עניין של גל, אופנה. אם לא אנחנו, אז דור אחרינו. אני קצת התפלאתי שהחלטתם לראיין אותי, כי יש אחרים שהם יותר קרובים למִטְרִייה של המזרח התיכון. אבל אני חושבת שמה שאתם

עושים בראיונות האלה הוא מאוד חשוב. המזרח החדש, זה נכון, עומד כאילו בקרן זווית כמו כתבי עת אחרים. אבל משהו פעם ירצה לדעת איך הדברים האלה התגלגלו, שלשלת הקבלה, מפי נותניה ומקבליה, ואז יהיה מונח בפניו צרור הראיונות, משהו תיעד לו את זה. אני עצמי כתבתי כעת משהו על ההיסטוריוגרפיה של ההיסטוריה של יהדות האימפריה העות'מאנית במשקפיים ישראליים.

פרסמת את זה ?

עוד לא. ביקשו ממני, לרגל מאה שנה לכתב העת ציון. כתבתי להם מאמר של שמונים עמודים, כי בעיניי זה מתחיל באברהם משה לונץ. הוא היה הראשון שכתב היסטוריה של ארץ ישראל, היסטוריה של ירושלים, בתקופה העות'מאנית. לדעתי הוא לא ממש ידע מי הם העות'מאנים, אבל הוא אסף תעודות וכתב היסטוריה. אבל בציון מוכנים לפרסם רק את החלק שמאז הקמת מדינת ישראל. כל החלק במאמר העוסק במה שקדם להקמת המדינה נפל. הם רוצים היסטוריה בעין ישראלית, וזה מתחיל בערך מהקמת יד בן-צבי, ועם הראשונים נמנים חיים זאב הירשברג, יעקב לנדאו ואמנון כהן.

הפרויקט הבא שלך הוא על יהדות סלוניקי. אנא ספרי לנו.

אני כבר עובדת עליו עשר שנים והוא בפני סיום. נתתי לעצמי עד אוגוסט הקרוב לסיים את כתיבת הספר, ואחר כך, אתם יודעים, מתחילה מלאכת הליטוש והמירוק. זה יהיה ספר עב כרס. הספר מתחיל בסוף התקופה העות'מאנית, ממלחמות הבלקן, ומסתיים אחרי השואה. החלק העות'מאני לא גדול מדי, אבל יש פרקים בספר שמחייבים התחלה בתקופה העות'מאנית. למרות שמדינת הלאום תבעה מיהודי סלוניקי שינויים עצומים, הרבה מההתנהגות הפוליטית והחברתית של הקהילה בתקופה היוונית טבועה בחותם העות'מאני.

הסיפור מתחיל ביהודי אחד, שכבר נפטר, ושמו היה אהרון חיים רוסו ז"ל. הוא היה אינג'ינר ומודד ומאוד התגאה בכך; אם לא היית קורא לו "אינג'ינר" הוא היה כועס, "אינג'ינר רוסו". הוא היה בן סלוניקי שעלה לארץ בשנת 1932 וסיים את לימודי ההנדסה בטכניון בשנת 1936. רוסו הקדיש את חייו להנצחת את הקהילה. אפילו אנחנו הבייבי בומרס, לכל הפחות הבייבי בומרס האשכנזים, טבועים כולנו בחותם של השואה. אבל רוסו היה בגיל של אבי בדיוק, ואצלו כמו אצל בני דורם של הוריי זה היה הרבה יותר חזק. אצלו אלה לא היו סבים וסבתות אלא החברים לכיתה ובני הדודים. הוא, רקנאטי, קרסו ואלשיך אספו כסף לקרן שנקראה "הקרן למפעלי תרבות על שם אברהם אלשיך" (שהיה המורה שלהם בסלוניקי), והיו מדי פעם מעניקים מלגות למלומד, או אקדמאי, שכותב על סלוניקי. הם עזרו לי הרבה, וגם לאחרים. כשחזרתי מאיסטנבול הוא ביקש יום אחד להיפגש איתי. הוא בא לאוניברסיטה — זה היה מאוד נדיר, כי בדרך כלל אני הייתי באה אליו למשרד — התיישב איתי על ספסל בגינה, הוא לא רצה במשרד, ואמר: "שמעי, היה לנו ארכיון בקהילה והנאצים

שדרו אותו. אנחנו לא יודעים מה קרה לו. שמעתי על העבודה שלך באיסטנבול ואני רוצה שתמצאי את הארכיון הזה ותביאי אותו". אמרתי לו: "אני לא יודעת, אני יודעת ששדרו אותו אבל... אני אברר".

זה היה כבר אחרי גורבצ'וב? רוסיה כבר נפתחה?

זה היה בדיוק בתפר, בדיוק במהפכה.

בשלב זה כבר יש לך שליטה בשפה היוונית?

לא, איפה! לחקור את יהדות סלוניקי לא בתקופה היוונית, לא צריך יוונית... הם לא ידעו יוונית בכלל. התחלתי לברר אצל חברים בגרמניה ובארץ, והשורה התחתונה הייתה שהגרמנים באמת שדרו את הארכיון, והדעה הכללית הייתה שהוא הלך לאיבוד בהפצצות של בעלות הברית, ואם לא הלך לאיבוד — הוא נמצא כנראה ברוסיה. חזרתי לרוסו ודיווחתי לו על כך, ואז הוא אומר לי: "נו, וכמה יעלה להביא אותו?" אני אומרת לו: "אני לא יודעת אם זה שם, ובטח לא יודעת כמה זה יעלה". הוא חושב קצת ואומר לי: "טוב, סחורה שאנחנו לא יודעים כמה היא עולה, אנחנו לא קונים". חזרתי לענייניי, ואז — אתם מכירים את הביטוי האנגלי serendipity (תגלית מקרית בזכות מזל)? זה מה שקרה. עברו אולי ארבעה-חמישה ימים ומטלפן אליי מתתיהו מינץ ז"ל, שכבר היה בגמלאות, פרופסור להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב וחוקר השמאל הציוני, ואומר לי "מינה, אני נוסע למוסקווה. אהיה בארכיון של הקג"ב, יש לך שם משהו שמעניין אותך?" אני אומרת לו: "יכול להיות שכן. איך תיכנס לארכיון של הקג"ב?" (כי זה היה באמת בזמן התפר). והוא עונה לי: "זה מאוד פשוט. יש שם שתי ארכיבריות שאני, כשהייתי בן תשע-עשרה, הייתי חבר שלהן ושל הבעלים שלהן".

מינץ היה קומוניסט?

כן, הוא היה קומוניסט. והוא ממשיך ואומר לי: "הבעלים שלהן נעלמו בטיהורים של סטאלין. תארי לעצמך שאני הבן אדם האחרון בתבל שזוכר את הבעלים שלהן והן יכולות לדבר איתי עליהם... אני איכנס לשם, אין על זה ויכוח. אבל שמעתי שיש לך חיפושים ברוסיה אז חשבתי שאולי אני יכול לעזור לך במשהו". סיפרתי לו במה מדובר ואמרתי לו, "אני אתן לך דוגמה של כתב יד, כי גם אם זה שם אני לא יודעת באיזה מצב זה, אם זה מקוטלג או השד יודע מה". בין השיחה הזו ובין הפרק הבא עברו עוד איזה שלושה ימים, והוא מטלפן אליי ממוסקווה ואומר לי, "יש פה מאות תיקים מסלוניקי ואתונה, מאות. והם מסודרים יפה מאוד". "טוב", אני אומרת לו, "תחזיק מעמד". אני רצה לרוסו ומספרת לו, והוא שואל: "כמה את צריכה בשביל לנסוע לשם?" אמרתי לו, "כרטיס טיסה, ושבוע בשביל להיות שם". הוא שואל, "תגידי לי כמה", ואני עונה לו, "לא יודעת, אלף דולר", והוא כתב לי צ'ק. בקושי נתנו

לי לנסוע. אניטה שפירא, הדקאנית של מדעי הרוח, נורא כעסה ובצדק, כי זה היה באמצע שנת הלימודים. עזבתי הכול ונסעתי למוסקווה. מתתיהו פגש אותי והביא אותי לארכיון ופגשתי את החברות שלו. מזל שהן עוד ידעו יידיש. היה יוצא מהכלל, אבל היה קר שם... זה היה בנובמבר ואני קפאתי וראיתי כוכבים.

זה בסנט פטרסבורג או במוסקווה?

במוסקווה, מקום שנקרא Vodnyy stadion, כלומר תחנת המטרו שעל יד האצטדיון הזה. התחילו להביא לי את התיקים וממש רעדו לי הידיים. הארכיברית, חברתו של פרופ' מינץ, סיפרה לי איך זה הגיע אליהם.

איך זה הגיע אליהם? האם הנאצים העבירו את הארכיון לברלין?

לא. מישהו תיעד איך הארכיון הגיע למוסקווה והיא הראתה לי. החידה האמיתית היא למה הם, הנאצים, העבירו את זה. יש כל מיני תאוריות למה הם עשו זאת. הם אספו בפרנקפורט חומר ארכיוני מכל אירופה, מכל מיני סוגים. קודם כול הם אספו חומר ארכיוני יהודי, אבל לא רק; למשל, נמצאים שם הארכיון של בית המלכות הבולגרי, כל הארכיון של ה-Préfecture de Paris, הנציבות האדמיניסטרטיבית של העיר פריז, כל הארכיון של בית הבסבורג ועוד, דברים שאין ביניהם קשר. חוקרי השואה טוענים שהם אספו את זה כדי להקים מוזאון אחרי שיגמרו להרוג את כל היהודים, כמו שעושים מוזאונים על האינדיאנים, על תרבות שנכחדה. אני חושבת שזה לא נכון ולא הגיוני, מפני שכל מה שהם אספו הוא רק מסוף המאה ה-19 ואילך. לדעתי, אלה ארבעה דורות שהם רצו לעקוב אחריהם, ואחרי שיקברו את כולם יוכלו עוד לבדוק אם פה ושם נשאר איזה יהודי שחמק מהם. ארכיון יהודי אחד שהם לקחו, ושכאילו לא תומך בתאוריה הזאת אבל לדעתי גם הוא נלקח מאותה סיבה, היה ארכיון קהילת בורדו, שראשיתו במאה השמונה-עשרה. רבים מאוכלוסיית העיר בורדו היו צאצאים של קונברסוס מפורטוגל או כאלה שהתערבבו עם קונברסוס, והיו עשירים מאוד. לדעתי הם היו מעוניינים לברר את הקשר בין יהודי בורדו לקתולים צאצאי הקונברסוס כדי להשתלט על רכושם של האחרונים. הם אספו את כל החומר הזה בפרנקפורט. כאן עולה שאלה נוספת: בשלב מסוים הם העבירו את הכול למזרח גרמניה, כנראה בגלל הפצצות של בעלות הברית. מדוע הם חשבו ששם יותר בטוח? חיילי הצבא האדום מצאו עשרים ושניים קרונות נטושים על הפסים, על יד טירה בשלזיה תחתית, היום בפולין. הם שמחו, כי היה שם קור כלבים ומיד סידרו לעצמם מדורות נחמדות מהחומרים האלה. אבל מישהו התחיל לפשפש בקרונות, חשב שזה חשוב והעביר מסר למוסקווה שיש פה דבר מעניין. הרוסים הורו מיד לסגור את הקרונות ולהעביר אותם למוסקווה. כך זה הגיע למוסקווה. לפי מה שראיתי, עשו על החומר הזה שתי עבודות קטלוג. אני מאמינה שחלק מעבודת הקטלוג נעשתה על ידי הגרמנים, אבל אחר כך גם על ידי הרוסים. ברוסיה היו הרבה גולים יוונים ממלחמת האזרחים שיכלו לטפל בחומר הכתוב יוונית. אפשר לומר שהחומר די מסודר.

ואת צילמת את החומרים האלה?

גם זה היה סיפור. הם לא רצו לתת לי לצלם את זה. התחלתי מניסיון לקנות את הארכיון, אבל הם באמת לא התכוונו למכור את הדברים האלה.

אבל הם ניתנים ל"שכנוע", לא?

לא, זה הדבר היפה בעסק. יש דברים שאתה לא יכול לקנות. באתי לשם ואמרתי למנהל הארכיון, "ומה לגבי צילום?" הוא ענה, "על זה את לא יכולה לדבר איתי, אלא עם גנז המדינה". מאחר שכבר הייתי צריכה לחזור הביתה, חזרתי ולא פניתי לגנז. ואז הנשיא נבון נסע לביקור ברוסיה ושאל אותי מה הוא יכול לעשות. אמרתי: "תבקש מ'לצין שירשו לנו לצלם את זה". כשחזר הוא דיווח: "ביקשתי, הוא אמר שלא תהיה בעיה". על סמך זה נסעתי עוד פעם למוסקווה, ועל סמך זה הייתה לי פגישה עם מר פיחוריה, גנז המדינה. גנז המדינה בא עם להקה של שמונה אנשים מהק"ב. איך אני יודעת? כולם היו בערך באותו גיל, עם אותה תסרוקת ואותה חליפה, ונראו אותו דבר.

ומה הייתה תשובתו?

הוא אמר לי, "לא, מה פתאום, מה תעשו עם זה?" אני מסבירה לו שאנחנו נכין תוכנת מחשב, והוא: "מה פתאום? אתם יודעים לעשות דברים כאלה?" לא רציתי להעליב אותו ושאלתי: "בכל זאת, כמה היית רוצה?" הוא ביקש שני דולר לצילום, מבלי שידע כמה מסמכים יש שם. אני ידעתי שיש שם חצי מיליון מסמכים, כלומר מיליון דולר. לי היו שלושים אלף דולר, חמישה-עשר אלף דולר נתן רפאל רקנאטי וחמישה-עשר אלף נתנה אוניברסיטת תל אביב. כמובן שלא היה על מה לדבר.

הייתה לך דרך למיין את החומר? לדעת מה חשוב ומה לא?

לא. אם אתה חוקר ארכיון ברצינות אתה צריך את כולו. אם אתה עושה מחקר לעצמך זה דבר אחד, אבל אם אתה רוצה להביא ארכיון שיהיה לתועלת החוקרים בעולם, או בארץ, צריך לקחת את הכול.

שני דולר לצילום — זה היה נתון למיקוח?

לא. הלכתי בפחי נפש למאורה שגרתי בה, ואז נזכרתי שלפני שנסעתי, היה במכון לחקר התפוצות... גידלנו שם כל מיני עולים חדשים מרוסיה שחלקם נקלטו וחלקם לא, אבל זאת הייתה אבן שואבת לאנשים כאלה וכולם התגודדו שם. בא אליי אדם שכבר יצא לגמלאות, שהיה פרופסור בדימוס, מארץ פריידנברג ז"ל, ואמר לי, "שמעתי שאת נוסעת למוסקווה. יש לי בשבילך משהו, אולי זה יעזור לך, מי יודע. יש פה כרטיס ביקור. זה איש חשוב מאוד שפגשתי בכנס בשטוקהולם; הוא כל כך חשוב שאם

הייתי ברוסיה לא הייתי זוכה לפגוש אותו בכלל. הוא חבר באקדמיה למדעים, ושמו זיגורד אוטוביץ' שמידט (Sigurd Ottovich Schmidt). אני אומרת לו, "זה לא שם רוסי", והוא עונה, "נכון, אבל זה שמו. הוא מומחה להיסטוריה של איוואן האיום". אמרתי לעצמי, מה אני יכולה להפסיד? וטלפנתי לזיגורד אוטוביץ' שמידט. הוא נשמע מאושר לשמוע את קולי ואמר, "הייתי מזמין אותך הביתה, אבל אשתי חולה אז זה לא כל כך טוב. אבל איפגש אתך איפה שתרצי". שאלתי, "תבוא לשגרירות שלנו?" "ברצון", הוא אמר, "אני אבוא לשגרירות שלכם". זה נשמע לי ממש הזוי, אבל הוא בא. סיפרתי לו את הסיפור עם מר פִּיחֹוּיָה הגנו והוא צוחק ואומר, "טוב, את מבינה שזה מחיר פרוהיביטיבי, הוא רצה לסלק אותך. אל תדאגי", הוא אומר. זה היה בשבת. "ביום שני תלכי שוב לארכיון, תבקשי לדבר עם מנהל הארכיון עוד פעם, תגידי לו שיש לך שלושים אלף דולר ושאת נותנת אותם לארכיון. אל תשאלי שאלות, זה יהיה בסדר". אני שואלת, "איך יהיה בסדר?" והוא אומר, "למה להיכנס לפרטים? הלהקה שסביב פִּיחֹוּיָה, את מבינה מאיזה בית ספר הם, ואנחנו צריכים לסדר את הדברים כמו שצריך". והוא ממשיך: "מנהל הארכיון מִנְצֹור מִיח'אֵילוביץ' מוֹחְמִידִג'נוֹב, היה תלמיד שלי. האישה שכתבת את הנאומים של ילצין — גם היא הייתה תלמידה שלי. אל תדאגי, הכול יהיה בסדר, אני מבטיח לך". אני שואלת, "איך נעשה?" "תנסחי חוזה", הוא אומר, "אנחנו עומדים בחוזים שאנחנו חותמים עליהם. הם יחתמו על החוזה והכול יהיה בסדר". וזה מה שהיה.

אני חושבת שבטרם נמשיך כדאי להקדיש כמה מילים לזיגורד אוטוביץ' שמידט. פגישתנו נערכה בשבת. ביום א' נפגשנו עם נספחת התרבות של שגרירותנו שני מילמן ועם הפרופ' זיגורד אוטוביץ' שמידט בכיכר האדומה. ערכנו ביקור בזק במאוזולאום של ולדימיר איליץ' לנין, ופנינו אל הארמון. רק מי שביקר כתייר בקרמלין יוכל להבין מה עשה זיגורד אוטוביץ' שמידט למעננו. הקרמלין היה סגור ומסוגר לרגל שיפוצים. זיגורד אוטוביץ' שמידט הוציא מפתח מכיסו והכניסנו לארמון. פה ושם עמדו סולמות וניילונים כיסו כמה מארונות התצוגה, אבל הארמון וכל חמודותיו נפרשו לפנינו בלבד, כאשר המומחה לתולדות רוסיה בתקופתו של איוואן האיום מוביל אותנו ומסביר. בתום הסיום, שארך כמה שעות טובות, זיגורד אוטוביץ' שמידט וידא שאני הולכת למחרת לארכיון לסגור עסקה. הוא כבר תפר את כולה מכל צדדיה. שאלתי אותו למה הוא עושה את זה, וכאן מתחיל סיפור די מדהים. הפרופסור חיך ואמר כך: "אבי היה חוקר נודע של הקוטב הצפוני. בדרכו לקוטב הוא עבר תמיד במסקוואה, וכאן הוא הכיר עלמה בשם מניה לויץ, והתאהב בה. אני הבן שלהם, וזה באמת המעט שאני יכול לעשות." אביו של זיגורד דנן, אוטו יולייביץ' שמידט (Otto Yulyevich Schmidt, 1891-1956), אכן היה חוקר קוטב נודע, פיזיקאי ואסטרונום וגיבור ברית המועצות, יפה תואר ושובר לבבות, וזיגורד היה בנו מאהובה יהודייה בשם מרגריטה גולסבקר. האם היא הייתה מניה לויץ? אני יודעת. כאשר נחתם החוזה לצילום עם הרוסים זה נעשה בארץ, והזמנו את פרופ' שמידט לבוא למעמד החתימה. הוא בא, סייר בכל מקום שדיבר אל ליבו והיה ברקיע השביעי. יותר לא נפגשנו. הוא נפטר בגיל 91 בשנת 2013.

ואז הם צילמו?

לא, לא הם. אנחנו הבאנו אדם שישב שם שנתיים וצילם את הכול. הוא עשה עבודה מצוינת. יש לי שני עותקים של זה, שאני רוצה גם להעלות לאינטרנט. כל עוד אני בחיים זה יעלה לאינטרנט וכל אחד יוכל לראות את זה.

אז חזרת, עם הארכיון הזה, ועכשיו יש מחקר שלך על סלונקי. מה הדברים החשובים שבלב המחקר הזה?

הספר שלי בנושא, כל פרק שם הוא חידוש מפני שהוא בנוי מחומרים שלא עבדו עליהם קודם.

מה הכי מסעיר מכל מה שיש בו?

מסעיר העיוורון: הם רבים, הם מתקוטטים, הם לא יודעים שהם ימותו עוד מעט קט. מחר-מחרתיים כולם לא יהיו בין החיים. זה נורא. אני כותבת ואומרת לעצמי: "על מה אתה מתקוטט? אתה הרי תמות בעוד שנתיים, לא תהיה פה".

זה משהו שאופייני ליהודים יוונים יותר מאשר לאחרים?

אני לא חושבת שזה אופייני ליהודים יוונים, זה אנושי. אבל... תראו, רגילים לחשוב על קהילת סלונקי בתור קהילה מפוארת, "ירושלים של הבלקן". בתקופה שאני מדברת עליה, כלומר סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, זאת הייתה קהילה מאוד ענייה. היחידים שלה מאוד עניים, פרט לשכבה דקה של אנשים מאוד-מאוד עשירים. בתקופה שאנחנו מדברים עליה, כלומר אחרי 1912, תוך זמן קצר יש חילופי אוכלוסיות בין יוון לתורכיה, שמציפים את העיר בהמון פליטים עניים, שנוספים על העניים שהיו שם קודם. לפני כן היו מלחמות הבלקן, כל המלחמות הבין-אתניות בבלקנים, שמציפות את סלונקי בפליטים מפליטים שונים ומשונים. יש איזה רגע שבו לקהילה כארגון יש כסף ונכסים. אני מדברת על הארגון, כדוגמת עיריית ירושלים למשל. אבל לפחות שישם אחוז מהקהילה נזקקים לסיוע של הציבור. הקבוצה הקטנה של האנשים המאוד עשירים בדרך כלל משתדלים להתעלם מהיתר. אלה שלא מתעלמים מהיתר אמורים להשתמש בנכסים של הקהילה כדי לעזור לכל האומללים. איך אפשר לסייע להם? לעזור להם להגר. אבל תוך זמן קצר, ב-1925 בערך, רוב דלתות ההגירה נסגרות, במיוחד ההגירה לארצות הברית. אז מה יהיה איתם? נלמד אותם עברית שיעלו לארץ ישראל. בפועל, בין סוף מלחמת העולם הראשונה ל-1936, עת נסגרו גם שערי העלייה לארץ, הגיעו אליה כחמישה-עשר אלף עולים מכל יוון. אתה רואה את הכמויות של הבקשות להגירה ואת תוכנן ואתה מבין: הם לא ציונים, הם פשוט רעבים ללחם. הם היו מוכנים ללכת לכל מקום שבו יהיה מזון.

ההסתדרות הציונית לא הצליחה למצוא דרך להביא יותר, בעיקר כי היה צורך בסרטיפיקטים, לא כן?

יש לי מסמכים מן התקופה שאחרי המלחמה העולמית הראשונה. כל מיני בעלי אוניות וחרושתנים שולחים מכתבים למחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית ומפרטים מה הם יכולים לעשות בארץ במקצועות שלהם. בסוכנות דוחים אותם בלך ושוב. כאשר גוברת האנטישמיות במרכז ומזרח אירופה ההעדפה בסוכנות הייתה להעלות יהודים מארצות אלה. לא נראה אז שנשקפת סכנה ליהדות יוון. הקבוצה היחידה מבין יהודי סלוניקי שזכתה להעדפה בקבלת סרטיפיקטים הייתה קבוצת הסטיבדורים (פועלי נמל) שארגן אבא חושי בשנת 1933 כדי לכבוש את העבודה בנמל חיפה.

נעבור ברשותך לסוגיית הארמנים. כתבת מאמר גדול בנושא. מה הביא אותך למסקנה שאמנם היה טבח אבל לא ג'נוסייד?

המאמר לא היה חיבור אינטגרטיבי על הנושא שתכליתו להגדיר את גורל הארמנים באימפריה העות'מאנית בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 במושגים של המשפט הבין-לאומי, אלא מאמר ביקורת על שני ספרים שהתפרסמו באותו זמן ואשר לדעתי חלקים בהם לא עומדים במבחן כלי העבודה של הדיסציפלינה ההיסטורית. לפחות אחד מהם היה המקור היחיד לנושא שהיה בידי הקורא העברי. מדובר בספריהם של ואהקן דאדריאן (Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, RI & Oxford: Berghahn Books, 1995) ושל יאיר אורון, *הבנאליות של האדישות – יחס הישוב והתנועה הציונית לרצח העם הארמני* (תל אביב: דביר, 1995). זוהי פרשה היסטורית רבת זוויות ופנים שהחלה ב-1882 עם הקמת ועדי הפעולה המזוינים של הארמנים בסביבות ארזורום, הוועדים במוסקווה, סנט פטרבורג, פריז וז'נבה, והקמת הפדרציה המהפכנית הארמנית ברוסיה (1890), שמטרתה הייתה להגשים "מאבק מתוכנן מזה זמן רב נגד הטירניה העות'מאנית, ליצור במדינה מצב מהפכני תמידי, כשתמיד לנגד עינינו התערבותו של גורם שלישי – הגורם האירופי".¹ תוצאתו הסופית של המאבק הזה הייתה רצח של מאות אלפי ארמנים בידי מוסלמים בדרום אסיה הקטנה ומזרחה. במאמרי לא השתמשתי במושג "רצח עם" או "השמדת עם" אלא "טבח", לא כמסקנה, אלא כשיקוף של מורכבות הפרשה שלרוב נוטים להתעלם ממנה (ראו למשל את הערך "רצח העם הארמני" בשפה העברית בוויקיפדיה). אני מניחה שלאור התפתחות המחקר בנושא הטיפולוגיה של "השמדת עם" היום הייתי כוללת במאמרי דיון יותר מפורט ומדויק בנושא.

יש משהו בפרשה ההיסטורית הזאת שנוטים להתעלם ממנו, לדעתי, ואני חושבת שצריך לשים אליו לב: מעשי הטרור של הארמנים נעשו ככוונת מכוון. הם אמרו את זה במפורש. האמריקאי סיירוס המלין (Cyrus Hamlin, 1811-1900), מייסד "רוברט

קולג' באיסטנבול, ציטט ב-1893 את שיחתו עם אינטלקטואל ארמני שהיה בסוד תוכנית המפלגה המהפכנית. לדברי האחרון, מטרתה הייתה להצית באסיה הקטנה תבועה שתביא לכך שהאוכלוסייה המוסלמית תעשה בארמנים שפטים. הדבר יגרום לכך שמעצמות אירופה תוכרנה להתערב כאשר תעלה השמיימה צעקתם בצרחות של מיליוני נשים וילדים. כאשר המליץ אמר לו שזו תוכנית הרת אסון ושטנית יותר מכל דבר שנודע עד כה, הוא ענה לו כי הארמנים נחושים בדעתם להיות חופשיים.²

השגריר הצרפתי באיסטנבול פול קאמבון (Pierre Paul Cambon, 1843-1924) תיאר מהלך דברים שעל פיו חוסר היכולת המנהלית של העות'מאנים וקנאותם שירתו את האינטריגות של מעצמות המערב שנזקקו לבעיה הארמנית כדי לפורר את האימפריה העות'מאנית, והשתמשו לשם כך בפזורה הארמנית בשטחיה.⁴ הצבא הרוסי שנלחם ב-1922 בצפון תורכיה היה ממש צבא ארמני. מצד שני, הפשעים שבוצעו על ידי "הגדודים המיוחדים" (Teşkilat-i Mahsusa) שהורכבו מעבריינים ששוחררו מבתי הסוהר לשם כך, והאוכלוסייה הכורדית הנוודית שמאז ומתמיד עיינה את הארמנים העירוניים, והאכזריות שגילו כלפיהם, אינם נושא לוויכוח ואף לא האירועים עצמם. בצד כל אלה, צריך להזכיר את הביקורת על ממשלת "התורכים הצעירים" ומעשיה בקרב האינטליגנציה העות'מאנית, שסירבה לשתף עימה פעולה, ואת העובדה שהרצח והזוועות התרחשו במזרח ובדרום תורכיה, ובה בשעה המשיכו 164,000 ארמנים לערך לחיות באיסטנבול. מאתיים וחמישים איש מן האינטליגנציה שלהם הוגלו מן העיר ב-1915 (מהם מאה וחמישים נתינים רוסים), והשאר המשיכו בחייהם.

רדפו אותך על זה?

לא ממש. חוקרים ארמנים הגיבו, התווכחו איתי על פרטים. ברור שיאיר אורון הגיב. לא הרגשתי שרודפים אותי.

במבט לאחור, מכל התחומים האלה — ירושלים, סוחרים יהודים בלבנט, יהדות האימפריה, סלוניקי — מה הכי קרוב לליבך, ומדוע?

במבט לאחור אני חושבת שחקר בתי העלמין. קשה לי להגיד למה, אבל אומר שני דברים. אחד, בגלל המשיכה שלי ליופי, לאסתטיקה, זה פשוט חומר יפהפה. הדבר

2 מכתבו של המליץ, 23.12.1893. המכתב צורף למכתב של שגריר האימפריה העות'מאנית בוויינגטון, מברויאני ביי (Mavroyeni Bey) אל מזכיר המדינה האמריקאי אולניי (Richard Olney), 21.12.1895, *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the President, transmitted to Congress, December 2, 1895*, Part II, Washington: Department of State, Government Printing Office, 1896, Document 1416.

3 ידוע בדרך כלל בשם פול קאמבון.

4 דוח השגריר הצרפתי באיסטנבול פול קאמבון: Documents diplomatiques français 1871-1900, II, Paris: 1947, p. 71: M. Paul Cambon Ambassadeur de France à Constantinople à M. Casimir-Périer. Ministre des Affaires Etrangères; Document no. 26. Pera. 20.02.1894

השני, מפני שהכתיבה ההיסטורית שלי היא קודם כול Grass-Roots History. אני רוצה ללמוד על האדם הפשוט, "האדם הקטן", ואתה לא יכול ללמוד עליו אלא אם כן אתה אוסף המון חומר על הרבה מאוד אנשים קטנים, כאלה שלרוב לא משאירים עקבות. למשל, האישה שמתה והשאירה את הילדים הקטנים שלה, מי היה שומע עליה אם לא הייתה משאירה אחריה את המצבה היפה הזאת. ויש עוד, בכל מצבה כזאת יימצאו עולם ומלואו. הייתי בבית הקברות בברלין בווייסנז. איזה מקום! בטח אם היו שולחים אותי לשם הייתי חיה עד גיל מאתיים.

כשאת מסתכלת לאחור על הקריירה שלך, מי המורים מאז תחילת לימודיך באוניברסיטה שהשפיעו והטביעו עלייך את חותמם במיוחד?

אני חושבת על שני אנשים. אחד הוא יוסי שצמילר, שהיה מורה שלי לתואר הראשון. הוא היה מורה מאוד כריזמטי ואני מרגישה שהוא לימד אותי לקרוא תעודות כמו שאף אחד אחר לא לימד אותי. הוא לימד אותי "להוציא מהן את המיץ". המורה השני היה דניאל קארפי ז"ל. קודם כול, בגלל רוחב הדעת שלו. קארפי היה קצת איש רנסנס, אולי כי נולד, גדל והתחנך באיטליה למשפחה יהודית ששורשיה שם כנראה מן המאה ה-16. לא היה דבר שהיה זר לו. בכל שדה היסטורי היה משהו שקרוב לליבו, אפשר היה לדבר איתו על הכול. ספרונו האוטוביוגרפי הקטן על המוצאות אותו באיטליה הפשיסטית (בלכתי בדרך, זכרונות מן השנים 1938-1945, ירושלים: מוסד ביאליק, 1999) הינו עדות מרטיטת לב לאיש שהיה. שני אנשים האלה הם המורים שהשפיעו עליי ביותר.

חוקרי המזרח התיכון לא עסקו בדרך כלל בתולדות היהודים כחלק מהלימוד או המחקר שלהם. בהתפתחות הדיסציפלינות בארץ, ההיסטוריה של יהודי המזרח הוצמדה להיסטוריה של עם ישראל. האם צריך לשנות את הדברים?

אני חושבת שכבר מזמן הגיע הזמן לשנות את הדברים. בכל העולם יש מחלקות להיסטוריה. בארצות הברית יש היסטוריה אמריקאית ויש כל היתר. אני לא חושבת שזה נכון. אחד הדברים שקארפי המנוח אמר לי פעם, "את יודעת, כל ההיסטוריונים האחרים לא מתייחסים אלינו ברצינות, מפני שלכאורה אנחנו מצטמצמים בערוגה שלנו ולא רואים את כל הגן". אני חושבת שגם ההפך הוא הנכון. אתה לא יכול להתייחס להיסטוריה של המזרח התיכון בלי להתייחס לקבוצות שהן לא מוסלמיות.

אנחנו מתייחסים לקהילות נוצריות, למשל לארמנים. אבל מאחר שקיימת מחלקה נפרדת להיסטוריה יהודית, כמעט בכל האוניברסיטאות בארץ, את התחום היהודי מעבירים למשבצת הזאת. אנחנו בעצם פועלים בשני מעגלים נפרדים, ושני המעגלים מפסידים מזה, נכון?

ברור. אני חושבת שההיסטוריונים שעוסקים בתולדות העם היהודי הם המפסידים הגדולים, מפני שזה מצמצם מאוד את שדה ראייתם, הם לא רואים מה שקורה מסביב. מה שקורה ליהודים הוא חלק מזה. אתה לא יכול ללמוד היסטוריה של היהודים, לדוגמה, ברוסיה במאה ה-19 בלי לדעת רוסית, או בלי לדעת פולנית, או בלי לשחות במים העמוקים של ההיסטוריה והתרבות של המקומות הללו ככלל.

יש היום קבוצה הולכת ומתרחבת של ישראלים שעוסקים בהיסטוריה של יהודים בארצות ערב, ממרוקן ועד בגדאד וגם ביהדות העות'מאנית. כולם למדו היסטוריה של המזרח התיכון ושוולטים בערבית ו/או בתורכית.

נכון. אחד הדברים שכתבתי במאמר על ההיסטוריה של ההיסטוריוגרפיה של יהודי האימפריה העות'מאנית בארץ הוא שהדור הצעיר שונה כיום לחלוטין בגישה שלו למחקר, וטוב שכך.

רצינו לשאול על הפעילויות האחרות שלך. במשך שנים מספר עמדת בראש המכון לחקר התפוצות באוניברסיטת תל אביב (1992–1997). מעניין אותנו לשמוע על הפרויקטים המיוחדים שיזמת או ניהלת במסגרת תפקידך.

אני הייתי ראשונה בתפקיד הזה אחרי שלמה סימונסון ז"ל. נכנסתי לנעליים גדולות מאוד. פרויקט אחד שלא אני התחלתי אבל הרצתי אותו והבאתי אותו לכלל סיום — כלומר, זה לא היה קורה אם לא הייתי שם — היה הפרויקט של תולדות יהודי רומניה. אברהם גולדשטיין-גורן ז"ל, שעל שמו קרוי היום המרכז לחקר התפוצות, נתן לנושא תרומה מאוד גדולה ועבדו עליו זמן רב, אבל המיזם העיקרי, ההיסטוריה של יהודי רומניה בחמישה כרכים, לא זו. בתקופה שבה עמדתי בראש המכון דחפתי להשלמת חמשת הכרכים. כמו כן חידשתי את הוצאתו לאור של שבות (Shvut—Studies in Russian and East European Jewish History and Culture [New Series]) והוצאתם לאור של עשרות ספרים במגוון נושאים, מהם רבים בנושאי יהדות ארצות האסלאם לדורותיה.

פרויקט גדול שהתחלתי וסיימתי את ייזומי היה קשור ביהודי קרפוטורוס. קרפוטורוס הוא חבל הידוע בשמות רבים בשפות שונות בשל הגלגולים המדיניים המרובים שעבר. היום הוא נמצא במערב אוקראינה. החבל כולל ארבעה מחוזות: אונגוור, ברג, אוגוצ'ה ומארמורוש. ערב המלחמה העולמית השנייה חיו בו כמאה אלף יהודים. יהודי קרפוטורוס יוחדו בחרדיותם ודבקותם ביהדות. מכאן הגיעו חסידויות שקיימות עד היום, החסידויות הגדולות, של סאטמר ושל מונקאטש. המאפיין המיוחד השני של החבל הזה היה שבניגוד לכל הפזורה היהודית היו בו יהודים שהתפרנסו מחקלאות. ב-1921 היו בו עשרים ושבעה אחוזי התפרנסו מחקלאות והיו כורמים ויוגבים, חוטבי עצים, עגלונים, שורפי סיד ונפחים, מגדלי צאן ומגבני גבינות, בוקרים ונוקדים, יהודים שחכרו שדות מרעה וגידלו בהמות. עשרת אלפים מהם התפרנסו מהשטת רפסודות נהר עמוסות בולי עץ שנכרתו ביערות הסביבה לאזורים שבהם לא היה

שפע של יערות. קיימים לפחות שני סרטי חובבים על החיים היהודיים בקרפטורוס שהוסרטו באמצע שנות השלושים של המאה הקודמת. המראה של יהודים חרדים עטורי פאות וזקן וציציותיהם משתלשלות מחולצתם חורשים בשדה, כורתים עצים ומעזיזים בקר מעבר לנהר הטיסה (Tisa) אינו דומה לשום מילים כתובות שיכולות לתאר את חיי האנשים הללו שרובם נספו בשואה. (<https://youtube/xFTkXhZXV>). יזמתי את כתיבתם של שני ספרים בנושא, האחד ספרו של ישעיהו ילינק, הגולה לרגל הקרפטים: יהודי קרפטורוס ומוקצ'בו, 1848-1948 (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, המכון לחקר התפוצות, 2003), שיצא לאור לאחר עזיבתי את המכון, וספרה של אילנה רוזן, מעשה שהיה... הסיפורת העממית של יהודי קרפטורוס (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, המכון לחקר התפוצות, 1999). גם הוא יצא לאור לאחר עזיבתי.

הצלחתם להגיע לארכיונים שם?

הגענו לארכיונים. הארכיונים של קרפטורוס נמצאים בעיירה ברחובה (Берегове; בהונגרית ברגסאז — Beregszász) במבצר עתיק מימי הקיסרית מריה תרזה, שמכיל בתוכו אוצרות בלומים. לא נראה לי שאצליח לספר לכם את כל הרפתקאותי הארכיוניות וזה סיפור שאשאר לא מסופר, איך קפאתי מקור בקרפטורוס, איך נשאתי ונתתי עם האנשים שבהם נעזרנו, המאפיה המקומית והאירידנטה ההונגרית במקום... זה היה מרתק. בזמן אמת לא קלטתי לאיזו הרפתקה מטורפת אני נסחפת. גם מיזם התייעוד של מצבות תורכיה שאותו הזכרתי היה פרויקט שהרמתי שם במכון, וגם את פרויקט ארכיון סלונקי התחלתי שם ואני מקווה שגם אותו אצליח להעלות לאינטרנט. זאת מטרת העל שלי כרגע.

לא דיברנו כלל על סדרת הפודקאסטים שהעליתי בזמן הקורונה, בינתיים עשרים ותשעה במספר: "שיחות על יהודי שאלוניקי 1430-1943" (<https://www.youtube.com/channel/UC9OI4pMP9LJ6laHTDmpNvDA>). הגעתי רק עד 1918, ואני עדיין מקווה להשלימה כדי שתוכל לשמש את הלומדים והמתעניינים. מלבד אלה תימצאנה שם הרצאות רבות נוספות על יהדות האימפריה העות'מאנית וארצות הירקן שלה.

ולבסוף, על הפעילות החוץ-אקדמית שלך. אנחנו יודעים שהקדשת לזה זמן, אנרגיה ותשומת לב.

עדיין מקדישה.

התחלת מוקדם מאוד כשרצת עם שולמית אלוני. כל השנים האלה, זה כשלעצמו ספר.

אני לא יודעת אם זה ספר. אני לא מרגישה שהגעתי להישגים, לא במובן של הגעה לאיזשהו מעמד, או ששמעו עליי, זה לא העניין. אני לא הצלחתי לשכנע אף אחד. גם

אילו הייתי חברת כנסת לא היה יוצא מזה שום דבר. יש לי דעות ואני מוכנה להילחם עליהן ולשלם מחירים, אבל לא נועדתי לחיים פוליטיים במובן המקצועי. כיום אני בוערת באש. אני חושבת שאנחנו הולכים לאבדון, וזה מדיר שינה מעיניי. מנקמה עברנו לטבח וכולנו שותפים לפשע. את מיטב בנינו ובנותינו אנחנו מעלים קרבן למולך. אני כותבת הרבה מאוד בפייסבוק ואני מדברת כאשר מבקשים ממני. זה מועיל מאוד לנפשי, אין לי מושג אם זה משפיע על משהו או משהו. אצטט את אבה הופמן (Abbie Hoffman) מהבולטים באנשי המחאה נגד מלחמת וייטנאם, שהפגין כל יום לברו ליד הבית הלבן נגד המלחמה. עיתונאי ידוע שעבר שם שאל אותו אם הוא חושב שזה ישנה את דעתו של הנשיא, והמפגין ענה לו: לא. אבל מה שחשוב הוא שהבית הלבן לא ישנה את דעתי.

תודה על ריאיון מרתק ומחכים. גם אנחנו שעקבנו אחרי פרסומיך שנים רבות למדנו בריאיון הזה דברים חדשים. אנו בטוחים שזה יהיה ריאיון מאלף לקוראים שלנו.